

Ewa Danowska

ORCID: 0000-0002-3273-4020

Historyk, Kraków

Kartograficzne zainteresowania Tadeusza Czackiego

Cartographic interests of Tadeusz Czacki

SŁOWA KLUCZOWE: Rzeczpospolita, druga połowa XVIII w., kartografia, znaczenie gospodarcze map, Tadeusz Czacki

KEY WORDS: Republic, second half of the 18th century, cartography, economic significance of maps, Tadeusz Czacki

ABSTRAKT: W Rzeczypospolitej w czasach króla Stanisława Augusta Poniatowskiego wzrosła intensywność prac nad sporządzaniem map terytorium państwa. Wiązało się to z osobistymi zainteresowaniami króla kartografią i jego inspirującą rolą w tej dziedzinie. Należy podkreślić działalność powołanego przez sejm konwokacyjny w 1764 r. Korpusu Pontonierów i zasługi wojewody nowogrodzkiego Józefa Aleksandra Jabłonowskiego patronującego wydaniu mapy Rzeczypospolitej G. A. Rizzi Zannoniego. Do rozwoju polskiej kartografii w drugiej połowie XVIII w. przyczyniły się prace m.in. Ferdynanda Naxa czy Karola Perthéesa. W opinii Tadeusza Czackiego sporządzanie aktualnych map miało znaczenie dla gospodarki kraju oraz usprawnienia transportu i handlu. Jako komisarz Komisji Kruszcowej i Komisji Skarbu Koronnego zaangażowany był w prace nad mapą rzeki Nidy i Słupicy wykonaną przez Jana Mehlera. Jako załączniki do swoich raportów w 1788 r. dołączył mapy Dniestru, Dniepru, rzek Horynia i Słuczy, półwyspu krymskiego i Kanału Muchawieckiego. Wśród podarowanych Komisji Skarbu Koronnego przez T. Czackiego map była też hydrograficzna mapa Polski, którą się bardzo szczylił. Najprawdopodobniej stanowiła uaktualnioną wersję mapy K. Perthéesa.

ABSTRACT: In the Republic during the times of King Stanisław August Poniatowski, the intensity of work regarding the preparation of maps of the state grew. This was connected with the personal interest of the king in cartography and his inspirational role in this field. Emphasis should be given to the activities of the Pontonier Corps, established by the Convocation Sejm in 1764, and the services of the governor of Nowogródek Józef Aleksander Jabłonowski, patron of the map of the Republic created by G. A. Rizzi Zannoni.

The development of Polish cartography in the second half of the 18th century can also be credited to the work of Ferdynand Nax and Karol Perthées, among others. In the opinion of Tadeusz Czacki, the creation of updated maps was significant for the economy of the country as well as for the facilitation of transport and trade. As the commissioner of the Bullion Committee and the Crown Treasury Committee, he was engaged in work on the map of the Nida and Słupica carried out by Jan Mehler. As attachments to his reports in 1788, he included maps of the Dniester, Dnieper, Horyn and Sluch, the Crimean peninsula and the Mukhavyets Canal. Among the maps given to the Crown Treasury Committee by T. Czacki was a hydrographic map of Poland, which he was very proud of. Most likely, it was an updated version of the map by K. Perthées.

W czasach króla Stanisława Augusta Poniatowskiego wyraźnie wzrosła intensywność prac kartograficznych i geodezyjnych. Wynikało to z osobistych zainteresowań władcy, działalności coraz liczniejszych dobrze wykształconych kartografów polskich i zagranicznych oraz przedsięwzięć inicjowanych przez niektórych polskich magnatów. Kwestia podejmowania tego typu inicjatyw i ich efektów w postaci map jest obecnie przedmiotem szczegółowych badań historyków i kartografów. Celem artykułu jest zaznaczenie roli Tadeusza Czackiego (1765–1813), komisarza Komisji Kruszcowej i Komisji Skarbu Koronnego, w nadzorowaniu niektórych prac kartograficznych. Wiązało się to z jego działalnością jako komisarza, ale też wynikało z zainteresowań związanych z potrzebami tamtych czasów. Czacki dostrzegał konieczność lepszego poznania terenu Rzeczypospolitej, by poprawić stan gospodarczy kraju po I rozbiorze, a przede wszystkim usprawnić transport rzeczny. Kwestia prac T. Czackiego w tym zakresie nie jest do końca znana i opisana w jego biogramach, bowiem badacze koncentrowali się raczej na innych przejawach jego aktywności, głównie jako działacza oświatowego w czasach porozbiorowych.

Tadeusz Czacki urodził się 28 sierpnia 1765 r. w Porycku, w powiecie krzemienieckim jako czwarte, najmłodsze dziecko podczaszego wielkiego koronnego Feliksa Szczęsnego i Katarzyny z Małachowskich. Dzieciństwo, od trzeciego do dziewiątego roku życia, spędził wraz z bratem Michałem w Gdańsku pod opieką stryja Franciszka, strażnika wielkiego koronnego i jego żony Kunegundy z Sanguszków. Jego matka zmarła, ojciec został internowany przez władze carskie za antyrosyjską agitację i działalność,

a rodzinny Poryck zajęty przez rosyjskie wojska. W 1773 r., po uwolnieniu ojca, bracia wrócili do Porycka, kontynuując domową edukację. T. Czacki, mając 16 lat, wyjechał do Warszawy – był praktykantem w sądach nadwornych i zajmował się porządkowaniem metryki koronnej. W 1783 r. uzyskał patent na chorągiew kawalerii narodowej, a dwa lata później, za konsensem królewskim otrzymał starostwo nowogrodzkie w województwie kijowskim. Działalność publiczną rozpoczął w 1784 r., powołany przez króla do Komisji Kruszcowej, a w 1786 r. został wybrany przez sejm na komisarza Komisji Skarbu Koronnego. Była to kolegialna instytucja o szerokich kompetencjach, powołana przez sejm konwokacyjny w 1764 r. celem uporządkowania gospodarki kraju, w tym jego finansów. Czacki, wybierany na kolejne kadencje, pracował w niej do 1793 r., odmawiając złożenia przysięgi lojalności konfederacji targowickiej. Jako komisarz skarbowy w okresie Sejmu Czteroletniego przejawiał dużą aktywność, zajmując się m.in. kwestią nabycia Pałacu Brühlowskiego przez skarbu państwa, angażował się w prace nad podatkiem skórowym, pozyskanie kredytów z holenderskich banków, uczestniczył w przygotowaniu traktatu handlowego z Prusami, a także, oddelegowany przez Komisję Skarbu Koronnego, wizytował dobra biskupstwa krakowskiego położone w województwie sandomierskim i krakowskim, które na mocy uchwały sejmowej z 1789 r. przejęte zostały na rzecz skarbu państwa i oceniał sytuację zamku wawelskiego wymagającego remontu. Uczestniczył w początkowych debatach nad opracowaniem Ustawy Rządowej, by już po jej uchwaleniu z właściwą sobie erudycją wytykać jej błędy. Był autorem kilkunastu rozpraw z dziedziny historii, prawa i ekonomii, właścicielem bogatej biblioteki i bibliofilem oraz jednym z pierwszych członków Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. W 1803 r. osiadł w rodzinnych dobrach w Porycku, obejmując funkcję wizytatora szkół guberni wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej Wileńskiego Okręgu Naukowego. W 1805 r. przy współpracy Hugona Kołłątaja utworzył Gimnazjum Wołyńskie w Krzemieńcu, będąc nie tylko jego organizatorem, ale też nieformalnym opiekunem i donatorem. Zmarł niespodziewanie 8 lutego 1813 r. w Dubnie, mając 48 lat¹.

¹ Ewa Danowska, *Tadeusz Czacki a Krzemieniec. Wykład inauguracyjny*, „Dialog Dwóch Kultur” 2007, R. 2, s. 27–31. Więcej zob. eadem, *Tadeusz Czacki 1765–1813. Na pograniczu epok i ziem*, Kraków 2006, s. 41 i nast.

W miarę rozwoju geografii w XVIII w. zaczęto uważnie analizować związki zachodzące między naturalnym środowiskiem geograficznym a ludzką działalnością w danym środowisku mającą wpływ na kwestie gospodarczo-społeczne². Ważnym motywem rozbudzania zainteresowań w dziedzinie geografii i kartografii, także w Polsce, stały się względy państwowe. Pojawiły się inicjatywy zmierzające do opracowania obrazu fizjograficznego polskich ziem, który mógłby być wykorzystany w celach administracyjnych, obronnych i gospodarczych³.

W czasach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego pracowała w Polsce grupa wykształconych w Warszawie czy Wilnie wojskowych inżynierów i cywilnych geometrów, a także grono kartografów obcego pochodzenia, którzy mieli za zadanie nadrobić zaległości w kartograficznym opracowaniu ziem polskich. Konieczność pomiarów i opracowywania map postulowano na kolejnych sejmach, dokonywano zatem pomiarów obejmujących mniej lub bardziej rozległe obszary kraju. Również Jan Śniadecki, Marcin Poczobutt Odlanicki, August Moszyński i Joachim Chreptowicz dostrzegali potrzebę sporządzania map niezbędnych przy planowaniu rozwoju gospodarczego kraju. Wielkie znaczenie miały też osobiste zainteresowania i poparcie króla Stanisława Augusta⁴, stanowiące impuls do podjęcia prac mierniczych, mimo częstego braku funduszy i niechęci szlachty posesjonatów do urzędowego pomiaru ich włości. Inspiracja ze strony króla sprzyjała pracom nad mapami, ale też wszelkim czynnościom związanym z usprawnieniem transportu, głównie rzecznego, jako najtańszego i najłatwiejszego w praktyce⁵.

W 1764 r. na mocy uchwały sejmu konwokacyjnego powołano formację – Korpus Pontonierów – mającą przyczynić się do lepszego poznania terenów Rzeczypospolitej. Faktycznie Korpus zorganizowany został w 1766 r., tworzyło go wówczas pięciu oficerów – inżynierów, 25 podoficerów i 170 szeregowych (gemajnow), a w 1787 r. zwiększono liczebność tej jednost-

² Jadwiga Bohdanowicz, Marek Dzieścielewski, *Zarys geografii historycznej i politycznej cywilizacji*, Gdańsk 2003, s. 32.

³ *Historia geografii polskiej*, red. Antoni Jackowski, Stanisław Liszewski, Andrzej Richling, Warszawa 2008, s. 32–33.

⁴ Zob. Krystyna Łonczyńska, *Zbiór geograficzny Stanisława Augusta*, „Archeion” 1960, R. 33, s. 21–49.

⁵ Alicja Falniowska-Gradowska, *Ostatnie lata działalności Sądu Referendarskiego Koronnego (1768–1793)*, Wrocław 1971, s. 15–16.

ki. W początkowym okresie była to milicja (piechota) do obsługi granic i zarządu celnego, stąd nazywano ją też Batalionem Skarbowym. Z czasem prowadzili głównie prace inżynierskie, w tym związane z oczyszczaniem i regulacją rzek, usuwali przeszkody dla żeglugi poprzez np. rozbijanie zatok, wykonywali pomiary potrzebne do sporządzania wszelkiego rodzaju map czy budowania i napraw budynków skarbowych i mostów⁶.

Podczas kartograficznego opracowywania ziem Rzeczypospolitej znaczącą rolę odegrał mecenas nauki wojewoda nowogrodzki Józef Aleksander Jabłonowski. Jego zasługą było doprowadzenie do wydania w 1772 r. w Paryżu przez Giovanniego Antonio Rizzi Zannoniego *Carte de Pologne divisée par provinces et palatinats...*, tj. atlasu obejmującego 25 map województw Rzeczypospolitej, pogranicze tureckie i plan miasta Warszawy. Jabłonowski patronował inicjatywie przez dłuższy czas, kontrolując pomiary i rysunki geografów, którzy towarzyszyli mu w licznych podróżach. Powierzał też prace kartografom, głównie kapitanowi artylerii Franciszkowi Czakiemu. W efekcie powstał atlas, który pomimo pewnych błędów przez dłuższy czas był używany m.in. przez europejskich dyplomatów⁷.

Należy podkreślić zasługi dla rozwoju polskiej kartografii Karola Perthéesa, pochodzącego z rodziny francuskich hugenotów. Od około 1780 r. na zlecenie króla Stanisława Augusta Poniatowskiego zajmował się kopiowaniem i przerabianiem map, głównie granicznych i hydrograficznych, a także sporządzaniem nowych. Wśród licznych prac Perthéesa można wymienić trzy atlasy z 1780 r. przedstawiające Rzeczpospolitą po I rozbiorze (w skali 1:225 000). Inny charakter, ściśle dla potrzeb gospodarki kraju, mają sporządzone na potrzeby Komisji Skarbu Koronnego m.in. mapy kilku prowincji celnych czy zachowana w AGAD piękna *Carte servante à montrer la destination des deux canaux entrepris en Lithuanie* z 1785 r. Nie dotrwała do naszych czasów jego mapa hydrograficzna Polski (w skali 1:1 750 000),

⁶ Mariusz Machynia, Czesław Szrednicki, *Oficerowie wojska koronnego 1777–1794. Spisy*, t. 1: *Wojsko koronne*, cz. 2: *Artyleria i wojska inżynierskie*, Kraków 1999, s. 85–87; Jerzy Giergielewicz, *Korpus Pontonierów (Batalion Skarbowy) (1764–1794)*, „Saper i Inżynier Wojskowy” 1924, R. 3, nr 2, s. 45–51. Zob. też idem, *Zarys historii Korpusu Inżynierów Koronnych w epoce Stanisława Augusta*, Warszawa 1932.

⁷ Janina Dobrzyniecka, *Jabłonowski Józef Aleksander*, [w:] PSB, t. 10, Wrocław i in. 1962, s. 226; Mapa Rizzi Zannoniego zob. <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/36142/edition/41839/content> (odczyt: 16.12.2021).

sporządzona dla króla, lecz opublikowana z kopii dopiero w 1809 r. staraniem gen. Jana Komarzewskiego⁸.

Janina Mirosława Stoksik w opracowaniu *Geometrzy małopolscy do końca XVIII wieku* podkreśla zasługi często nieznanych z nazwiska geodetów „twórców małej kartografii”, którzy dzięki swym umiejętnościom sporządzali – jak napisała – „przekazy kartograficzne o mniejszej skali i zarazem większym zasięgu terytorialnym, lub też wykonując plany ciekawych obiektów topograficznych”⁹.

Jak już wspomniano, T. Czacki powołany został do utworzonej przez króla Stanisława Augusta Komisji Kruszcowej działającej w latach 1782–1787. Jej zadaniem było ożywianie i wspieranie poszukiwań i eksploatacji soli w Rzeczypospolitej, zwłaszcza na Kielecczyźnie, po utracie żup wielickiej i bocheńskiej wskutek I rozbioru. Komisja ta zajmowała się też kopalnią miedzi w Miedzianej Górze i podejmowała wszelkie inicjatywy w zakresie kopalnictwa i transportu, w tym także włączała się w aktywizację i pomoc dla prywatnych działań gospodarczych. T. Czacki, będąc równocześnie od 1786 r. komisarzem Komisji Skarbu Koronnego, nadal uczestniczył w posiedzeniach Komisji Kruszcowej i realizował powierzone mu zadania. Należy wśród nich wyróżnić zaangażowanie w projekt wykorzystania Nidy jako drogi transportu pozyskiwanej w Busku soli. Warunkiem przystąpienia do prac było sporządzenie mapy tej rzeki i planów jej regulacji. Upoważniony przez obie Komisje Czacki powierzył prace kartografowi i „budowniczemu wodnemu” Ferdynandowi Naxowi¹⁰. Przesłał on najpierw swój projekt oczyszczenia Pilicy, a 5 marca 1785 r. przedłożył analogiczny plan regulacji Nidy¹¹. Był to „dukt rzeki Nidy wyrażony i okolice z obydwu stron tej rzeki, tudzież pokazywał tablicę ułożoną bardzo porządnie wszystkich miejsc okolicznych, miasteczek, wsi, posesorów ich, fabryk, produktów, etc.” Komisja

⁸ Karol Buczek, *Perthées Herman Karol, de*, [w:] PSB, t. 25, Wrocław i in. 1980, s. 638–639. Zob. więcej idem, *Kartograf króla Stanisława Augusta*, oprac. Henryk Rutkowski, [w:] *Karol Perthées (1739–1815) fizjograf Pierwszej Rzeczypospolitej. Życie oraz działalność kartograficzna i entomologiczna*, red. nauk. Jerzy Pawłowski, Warszawa 2003, s. 21–134.

⁹ Janina Mirosława Stoksik, *Geometrzy małopolscy do końca XVIII wieku. Z dziejów geodezji i kartografii wielkoskalowej w Polsce*, Kraków 2013, s. 9.

¹⁰ Ewa Danowska, *Komisja Kruszcowa na tle inicjatyw gospodarczych II połowy XVIII wieku*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie” 1995, R. 40, s. 61, 77.

¹¹ Edmund Rabowicz, *Nax Jan Ferdynand*, [w:] PSB, t. 22, Wrocław i in. 1977, s. 639.

Kruszcowa pochwaliła pracę Naxa i obiecała przedstawić ją królowi jako wartą specjalnej nagrody, gdyż mapy w znacznym stopniu przyczyniały się do łatwiejszego spławu drewna i innych towarów¹².

W czerwcu 1788 r. T. Czacki został przez Komisję Skarbu Koronnego wysłany na objazd „miejsc solnych”. Towarzyszył mu inżynier wojskowy, kartograf, ppłk Jan Mehler, wchodzący w skład zespołu powołanego przez króla Stanisława Augusta w 1784 r. w celu wykonania kopii map delimitacyjnych i demarkacyjnych po I rozbiórce Polski. Zespołem tym kierował mjr Karol Sierakowski, późniejszy dowódca Korpusu Inżynierów Koronnych¹³. J. Mehler, poza kopiowaniem map delimitacyjnych po I rozbiórce Polski, kierował pracami nad mapą Dniestru, przeprowadził „rewizję” Warty, a w 1791 r. uczestniczył w pomiarach dóbr biskupstwa krakowskiego¹⁴.

Zanim przystąpił do pracy, otrzymał od Czackiego listę jego życzeń i wskazówek zatytułowaną „Instrukcja do rewizji rzek Nidy i Słupicy dana Wędrychowskiemu [być może Ignacemu Wendrychowskiemu – E. D.] i Mehlerowi”, zawartą w sześciu punktach. Zasięgając informacji u zamieszkałych w okolicy obywateli, inż. Mehler miał sporządzić mapę Nidy i jej dopływów, zaczynając pracę „od miejsca, gdzie Nida rzeka z pędem Wisły łącząc się, jedną rzeki koryto czyni”, a ponadto – wymierzyć szerokość i głębokość rzeki, oznaczyć wszelkie przeszkody dla spławu (młyny, jazy itp.), spadek wody, wysokość brzegów, nanieść na plan lub zawrzeć w opisach okoliczne lasy i wszystko, co wyda mu się istotne¹⁵.

Jak odnotowano w „Spisie map w Archiwum Komisji Skarbowej Koronnej” z 1788 r., mapa rzek Nidy i Słupicy autorstwa inż. Mehlera, która tam trafiła, podzielona była na sześć kart. Przy tym Czacki po skończonej podróży do „miejsc solnych”, oprócz wspomnianej mapy i raportu z 12 czerwca 1788 r., złożył plany: Bejsc, Straszniowa, Gumienic, fabryki buskiej i fabry-

¹² E. Danowska, *Komisja Kruszcowa...*, s. 77, za: Biblioteka Naukowa PAU i PAN, rkps 2222, s. 18, 39. Mapy Nidy, jak i Pilicy autorstwa Naxa nie zachowały się.

¹³ Henryk Bartoszewicz, *Prace Korpusu Inżynierów Koronnych i ich autorzy. Stan zachowania kartografików*, [w:] *Mapa w służbie odrodzonej Polski*, red. Beata Konopska, Paweł E. Weszpiński, Z *Dziejów Kartografii* t. 23, Warszawa 2020, s. 43–70.

¹⁴ Stanisław Herbst, *Mehler (Mekler, Meller, Moller) Jan Albert*, [w:] PSB, t. 20, Wrocław i in. 1975, s. 378.

¹⁵ Wiesława Wernerowa, *Wkład Komisji Skarbu Koronnego do poznania geograficznego Polski w końcu XVIII wieku*, „*Studia Łomżyńskie*” 1989, R. 1, s. 170–171. Mapa Nidy i Słupicy inż. Mehlera nie zachowała się.

ki soleckiej¹⁶. Gdy po pewnym czasie Komisja Skarbu Koronnego poleciła inż. Mehlerowi zbadać szerokość, głębokość oraz wysokość brzegów rzeki Bug w celu ocenienia jej przydatności do spławu, zaznaczyła, że ma brać pod uwagę wskazówki, jakie dał mu Czacki podczas prac nad sporządzeniem mapy Nidy i Słupicy¹⁷.

Czacki w przekazywanych Komisji Skarbu Koronnego raportach, rozpatrując możliwości usprawnienia i ożywienia polskiego handlu, nie pomijał tak istotnej sprawy jak stan dróg rzecznych. Spław towarów rzekami i kanałami stanowił bowiem najtańszy i najprostszy sposób transportu. Składając Komisji raport z podróży na wschód Rzeczypospolitej, załączył mapy, które poszerzały ówczesny stan znajomości ojczystej geografii, ale miały też wymiar praktyczny. Należy zaznaczyć, że nie były to mapy nowe czy oryginalne, ale kopie już istniejących, być może z naniesionymi uaktualnieniami. Czacki w 1788 r. podarował Komisji mapy rzek: Słuczy, Horynia, Prypeci, Dniepru „aż do Chersonu” i Kanału Muchawieckiego zwanego też Królewskim. Ponadto dołączył mapę półwyspu krymskiego (zapewne kopię pracy Józefa Górskiego, którą wykonał podczas pobytu tamże z Józefem Wittem podczas wojny turecko-rosyjskiej w 1772 r.), mapę rzeki Dniestr z uwzględnieniem jej głębokości i katarakt oraz podzieloną na 13 arkuszy mapę hydrograficzną, o której będzie jeszcze mowa¹⁸.

Mapa Dniestru, zatytułowana „Bieg rzeki Dniestru od Uszycy miasta, niżej 5 mil od Żwańca leżącego, do Benderu, na kart 13 rozłożony, dla P[rześwieczonej] Komisji Skarbu Koronnego z woli JW. Czackiego S[tarosty] N[owogrodzkiego] K[omisarza] S[karbowego] r. 1787”, z oznaczeniem głębokości rzeki, wykonana została w lipcu i sierpniu 1787 r. pod kierunkiem inż. J. Mehlera. Dzięki niej Komisja Skarbu Koronnego utwierdziła się w przekonaniu, że spław towarów tą rzeką jest możliwy dwa razy do roku¹⁹. Mapa zrewidowała pracę księcia Karola Henryka Nassau-Siegen z czerwca

¹⁶ Karol Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej*, Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski, Kraków 1935, s. 3, 305.

¹⁷ Tadeusz Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794)*, t. 2, Kraków 1897, s. 70; Stanisław Gierszewski, *Wisła w dziejach Polski*, Gdańsk 1982, s. 138.

¹⁸ K. Buczek, *Prace kartografów pruskich...*, s. 240.

¹⁹ Bolesław Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa (zarys historyczny)*, Warszawa 1921, s. 46; Tadeusz Czacki, *O handlu Polski z Portą Otomańską*, [w:] *Dziela*, t. 3, wyd. Edward Raczyński, Poznań 1845, s. 332.

1784 r., a Czacki, dopatrując się niewielkich tylko różnic, wydał pochlebną opinię o mapie księcia²⁰.

Co do szczegółów mapy Dniepru, którą T. Czacki podarował Komisji Skarbu Koronnego, nie mamy wielu danych. Przedstawiała tę rzekę wraz z dopływami, a odczytać z niej można było informacje:

[...] któregoż statek iść może i gdzie jakie ponosi trudności. Przekonała się kommissya, że nadzieja usunięcia lub wyrzucenia porohów nie jest gruntowna [*sic!*]; że drzewo jednak temi porohami idzie, wszystkie zaś produkta polskie tylko do początku porohów przybliżyć się mogą, a przeładowane dopiero łądem iść do Chersonu²¹.

Podarowaną Komisji Skarbu Koronnego mapę Słucza i Horynia Czacki również sam bliżej określił. Opisał długość i szerokość tych dwóch rzek płynących z terenu województwa wołyńskiego na Litwę, ich dopływy, meandry i zdatność do spławu. Załączył wykaz młynów, grobli i jazów oraz zasugerował, by Komisja z funduszu nadzwyczajnego wyznaczyła środki na uczynienie tych rzek bardziej przydatnymi do żeglugi, na wzór Pilicy. Mapa nie obejmowała jednak całego biegu Horynia i Słuczy, „w Polsce gdy nie jest zrobiona, przynajmniej mapę biegu tych rzek w Litwie, onych złączenia i rozłączenia się, oraz wpadnienia w Prypeć, przyłączam”. Obejmowała ponadto część rzeki Styr wpadającej do Prypeci²². Mapę Słucza i Horynia, na podstawie własnych pomiarów, wykonali w 1786 r. Jan Niewodowski i Ignacy Kraszkowski²³.

Natomiast o mapie Kanału Muchawieckiego, którą Czacki również złożył Komisji Skarbu Koronnego, brakuje bliższych informacji²⁴. Faktem jest, że kanałem Czacki był zainteresowany. Świadczyć może o tym „Pismo W. Butrymowicza Podstarosty Pińskiego względem poprawy kanału Muchawieckiego” z własnoręczną notatką Czackiego: „*in Februario* 1788 podług rozkazu JKMcI czytałem. Jak mylnie są prawidła w kopaniu tego

²⁰ Karol Hugo-Bader, *Handlowa żegluga rzeczna w dawnej Polsce*, „Sprawy Morskie i Kolonialne” 1936, R. 3, z. 2, s. 95–96.

²¹ T. Czacki, *O handlu Polski...*, s. 334.

²² *Pierwsze prace Tadeusza Czackiego S.N.*, wyd. Józef Ignacy Kraszewski, „Athenaeum” 1846, t. 2, s. 27–29.

²³ W. Wernerowa, *Wkład Komisji...*, s. 168–169.

²⁴ Zob. Janina Ewa Piasecka, *Budowa kanałów na ziemiach Rzeczypospolitej w świetle piśmiennictwa polskiego do połowy XIX w.*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1970, R. 15, s. 300–303.

ważnego kanału miałem honor w moich uwagach WKMcI przełożyć”²⁵. Komisja Skarbu Koronnego planowała delegować komisarza Czackiego w maju 1792 r. do skontrolowania prac przy Kanale Muchawieckim, do czego nie doszło wskutek wybuchu wojny rosyjsko-polskiej²⁶.

Należy zaznaczyć, że zainteresowania kartograficzne T. Czackiego wynikały z powodów ekonomicznych i politycznych, mających na względzie rozwój kraju i usprawnienie transportu przede wszystkim rzeczno. Czacki jako komisarz skarbowy zajmował się działem wodnym nie Wisły, lecz Dniepru i Dniestru, czyli zlewiskiem Morza Czarnego. Nie angażował się w prace nad mapami działu wodnego Wisły, I rozbiór Polski i restrykcje handlowo-celne ze strony Prus skazywały na niepowodzenie polski handel bałtycki²⁷.

Komisja Skarbu Koronnego, wyrażając wdzięczność Czackiemu, włączyła mapy do swego Archiwum, stwierdziwszy, że mogą ułatwić „zręczność do spławu produktów krajowych”. Mapy stanowiły nie tylko załącznik do jego raportów, ale miały wymiar praktyczny w zakresie ułatwień dla transportu, handlu i produkcji przemysłowej²⁸.

Dar Czackiego nie przeszedł niezauważony. Kasztelan kamieniecki Onufry Morski jako poseł podczas Sejmu Czteroletniego, składając relację z działalności Komisji Skarbu Koronnego w latach 1786–1790, podkreślił zasługi Czackiego dla kraju, m.in. z powodu hojnego daru w postaci map. Stwierdził, że „mappy będą dla następnych kommissyji do urządzenia handlu [...] prawdziwym światłem i prawidłem”²⁹, niestety nie zachowały się.

²⁵ Biblioteka Czartoryskich, rkps 901, k. 253–261.

²⁶ T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje...*, t. 5, s. 12.

²⁷ Jan Antoni Wilder, *Traktat handlowy polsko-pruski z roku 1775. Gospodarcze znaczenie utraty dostępu do morza*, Warszawa 1937, s. 179–260; Marian Drozdowski, *Traktaty handlowe po pierwszym rozbiórze a problem jedności gospodarczej ziem polskich*, „Roczniki Historyczne” 1971, R. 37, s. 88–92; Julian Nieć, *Tadeusz Czacki jako marynista*, odb. z „Życie Krzemienieckie” 1935, nr 11, s. 4.

²⁸ E. Danowska, *Tadeusz Czacki...*, s. 88–89, za: Archiwum Główne Akt Dawnych, tzw. Metryka Litewska, rkps 155, k. 30v.–31; *Czynności Kommissyji Skarbu Koronnego w Miesiącu Marcu 1788 Roku*, „Dziennik Handlowy i Ekonomiczny” 1788, s. 341, 344.

²⁹ Onufry Morski, *Relacya z examinu Kommissyji Skarbu Koronnego za lat cztery od dnia 1 7bris 1786 do dnia ostatniego Augusti 1790 przez Deputacyę od Stanów wyznaczoną odprawionego*, cz. 1, Warszawa 1790, s. 101.

Tadeusz Korzon napisał: „Nie widzieliśmy ich, ale domyślamy się, że były dobre”³⁰.

Wśród map podarowanych Komisji Skarbu Koronnego przez T. Czackiego znajdowała się mapa hydrograficzna Polski, o której tak pisał w dziele *O litewskich i polskich prawach*: „Byłem tak szczęśliwy, że generalną hydrograficzną Polski i Litwy odrysować kazałem kartę”³¹. Mapę i jej gospodarcze znaczenie Czacki rekomendował w następujący sposób:

Karta hydrograficzna rzek polskich okazuje onych łączenie się, wyszczególnia miejsca, gdzie składy towarzystwom utworzyć się mogących udzielać sobie nawzajem mogą zbywające produkta. Tym sposobem kraj zapewnionym zostanie, iż smutnych głodu nie przyjdzie doświadczyć skutków. Handel ożywionym zostanie, a północny i południowy sąsiad mieć będzie większe na nas względy, gdy tam produkta nasze odsyłać będziemy, gdzie większa cena, większa łatwość nas zachęci³².

Mapę sporządzono na 13 arkuszach, przedstawiała 4 819 rzek i rzeczek z oznaczeniem wszelkich przeszkód, ale też ułatwień dla spławu. Oparta była na szczegółowych pomiarach dokonanych przez oficerów Korpusu Pontonierów i Korpusu Inżynierów³³. „Wybranych z Korpusu Inżynierów po kraju rozesłał, z których każdy objeżdżał całe koryto rzek większych, i aż do onych ujścia w morze niwelował, wliczając w tę robotę rzeki pomniejsze do tamtych wpadające” – jak napisał Edward Rastawiecki³⁴. Dzieło to kosztowało Czackiego ponoć 10 tys. czerwonych złotych, czyli 180 tys. złotych polskich³⁵.

Krytycznie do przekazów o tym przedsięwzięciu jako znaczącej inicjatywie Czackiego odniósł się Karol Buczek, rozprawiając się z narosłymi mitami wokół tej mapy. Radzi on nie dawać wiary przekazom Rastawieckiego, bo gdyby inżynierowie istotnie wówczas zniwelowali i skartowali bieg wszystkich rzek i ich dopływów, to mielibyśmy do czynienia z wielkim

³⁰ T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje...*, t. 4, s. 240.

³¹ Tadeusz Czacki, *O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w Pierwszym statucie dla Litwy 1529 roku wydanem*, t. 1, Warszawa 1800–1801, s. 211.

³² *Pierwsze prace Tadeusza Czackiego...*, s. 27.

³³ Bolesław Olszewicz, *Kartografia polska XVIII wieku*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 1931–1932, R. 5, s. 284; idem, *Polska kartografia wojskowa...*, s. 46; Alojzy Osiński, *O życiu i pismach Tadeusza Czackiego*, Krzemieniec 1851, s. 12–13.

³⁴ Edward Rastawiecki, *Mappografia dawnej Polski*, Warszawa 1846, s. 159.

³⁵ *Ibidem*, s. 159.

dziełem i prawidłowo wykonanym zdjęciem całej Rzeczypospolitej, które nie zmieściłoby się na zaledwie czterech arkuszach. Taka praca musiałaby kosztować znacznie więcej niż 10 tys. czerwonych złotych i odbiłaby się szerokim echem, a nic na to nie wskazuje. K. Buczek stwierdził, że mapa hydrograficzna Czackiego nie była zatem oryginalną pracą. Za pierwowzór do wykonania posłużyła zapewne mapa Karola de Perthéesa sporządzona w 1785 r. Faktem jest, że Czacki wypożyczył tę mapę z archiwum królewskiego i przetrzymywał co najmniej pół roku. Również nieprawdą jest, jakoby dysponował oficerami Korpusu Inżynierów, polecając im prace związane ze sporządzeniem takiej mapy³⁶.

Chociaż nie znamy przekazu Czackiego na ten temat, to mapy hydrograficznej sporządzono niejedną kopię. Oprócz tej, którą złożył Komisji Skarbu Koronnego i która po rozbiorach trafiła do Petersburga, istniała inna w zbiorach Stanisława Augusta Poniatowskiego. Kolejną Czacki zatrzymał dla siebie, a w 1802 r. podarował Towarzystwu Przyjaciół Nauk w Warszawie³⁷. Niewykluczone, że rękopiśmienna hydrograficzna mapa Polski znajdująca się Królewskiej Bibliotece w Sztokholmie, pochodząca ze zbiorów hr. Larsa von Engeströma, posła szwedzkiego w Warszawie, jest jedną z kopii mapy, którą Czacki się chwalił³⁸.

Sprawa powyżej omówionej hydrograficznej mapy Rzeczypospolitej z 1787 r. do dziś nie jest do końca rozstrzygnięta. Najbardziej wiarygodne, a zarazem kompromisowe wydaje się przypuszczenie, że mapa hydrograficzna złożona przez T. Czackiego Komisji Skarbu Koronnego w 1787 r. stanowiła udoskonalenie mapy Perthéesa, z naniesieniem elementów informujących o przydatności rzek do spławu towarów. Nie mogła być zwykłym odrysem tej mapy, skoro Czacki, składając ją w 1802 r. Towarzystwu Na-

³⁶ K. Buczek, *Prace kartografów pruskich...*, s. 238–241. O mapie Perthéesa zob. B. Olszewicz, *Kartografia polska...*, s. 283.

³⁷ B. Olszewicz, *Kartografia Polska...*, s. 284; A. Osiński, *O życiu...*, s. 13; Wacław Olszewicz, *Matematyczno-przyrodnicze zbiory i pracownia na zamku Stanisława Augusta*, [w:] *Warszawa XVIII w.*, t. 2, Studia Warszawskie t. 16, Warszawa 1973, s. 122–123.

³⁸ Zofia Haczewska, *Rękopiśmienna osiemnastowieczna mapa hydrograficzna Polski w zbiorach sztokholmskich*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 1985, R. 17, nr 3, s. 146–147.

ukowemu Warszawskiemu, nie powołał się na autorstwo żyjącego jeszcze Perthéesa (zmarł w 1815 r. w Wilnie)³⁹.

T. Czacki w najobszerniejszym i najbardziej znanym dziele *O litewskich i polskich prawach* wyraził opinię, że Polska mogła zrobić lepszy użytek z położenia geograficznego i warunków, jakie stworzyła natura dla gospodarczego wykorzystania sieci rzecznej na potrzeby żeglugi i handlu. Napisał:

Rzadko jest taki kraj, w którym sama natura tak mocno wzywała do handlu. 4819 rzek i rzeczek zbliżonych było w Polsce i Litwie, które wody swoje albo do bałtyckiego, albo do Czarnego morza przenosiły. [...] Rzuciłem nieraz oko na mapę hydrograficzną, zagłębiałem się, jak kraj mógłby być możny i bogaty. Nie użyliśmy daru natury!⁴⁰

We wspomnianym dziele, przy sporządzaniu dogłębnych przypisów, Czacki niejednokrotnie korzystał z wiedzy współczesnych mu uczonych. Udzielając objaśnień do treści statutów, nie pomijał też kwestii ważności wykonywania pomiarów dóbr, jak np. w czasie egzekucji dóbr uchwalonej na Sejmie 1563 r. Podkreślał też znaczenie pomiarów terenów miejskich dla gospodarki całego państwa⁴¹.

Zatem, wśród rozlicznych zadań płynących z wykonywania funkcji komisarza Komisji Kruszcowej i Komisji Skarbu Koronnego Czacki przejawiał zainteresowanie i inicjatywę w opracowywaniu map oraz akcentowaniu ich znaczenia dla dobra Rzeczypospolitej. Jego kompetencje w tym zakresie były dostrzegane i wykorzystywane przez wyżej wymienione magistratury, a i on sam podkreślał ważność pomiarów kraju i sporządzania map.

BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Główne Akt Dawnych
tzw. Metryka Litewska, rkps 155.

³⁹ Janina Ewa Piasecka, *Dzieje hydrografii polskiej do 1830 roku*, Wrocław i in. 1970, s. 111–113.

⁴⁰ T. Czacki, *O litewskich...*, t. 1, s. 210.

⁴¹ J. M. Stoksik, *Geometrii małopolscy...*, s. 36, 60.

Biblioteka Czartoryskich

Rkps 901.

Biblioteka Naukowa PAU i PAN

Rkps 2222.

Opracowania

- Bartoszewicz Henryk: *Prace Korpusu Inżynierów Koronnych i ich autorzy. Stan zachowania kartografików*. W: *Mapa w służbie odrodzonej Polski*. Red. Beata Konopska, Paweł E. Wespiański. Z *Dziejów Kartografii* t. 23. Warszawa: Wydawnictwa IHN PAN, 2020, s. 43–70.
- Bohdanowicz Jadwiga, Dzieścielewski Marek: *Zarys geografii historycznej i politycznej cywilizacji*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2003.
- Buczek Karol: *Kartograf króla Stanisława Augusta*. Oprac. Henryk Rutkowski. W: *Karol Perthées (1739–1815) fizjograf Pierwszej Rzeczypospolitej. Życie oraz działalność kartograficzna i entomologiczna*. Red. nauk. Jerzy Pawłowski. Warszawa: Wydawnictwo „Retro-Art.”, 2003, s. 21–134.
- Buczek Karol: *Perthées Herman Karol, de*. W: PSB, t. 25. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1980, s. 638–640.
- Buczek Karol: *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej*. Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski, Kraków 1935.
- Czacki Tadeusz: *O handlu Polski z Portą Otomańską*. W: *Dziela*, t. 3. Wyd. Edward Raczyński. Poznań, wyd. J. Łukasiewicz, 1845, s. 327–352.
- Czacki Tadeusz: *O litewskich i polskich prawach. O ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w Pierwszym statucie dla Litwy 1529 roku wydanem*, t. 1. Warszawa: wyd. w Drukarni J.C.G. Ragoczege, 1800–1801.
- Czynności Kommissyi Skarbu Koronnego w Miesiącu Marcu 1788 Roku*. „Dziennik Handlowy i Ekonomiczny” 1788, R. 3, s. 340–347.
- Danowska Ewa: *Komisja Kruszcowa na tle inicjatyw gospodarczych II połowy XVIII wieku*. „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie” 1995, R. 40, s. 55–85.
- Danowska Ewa: *Tadeusz Czacki 1765–1813. Na pograniczu epok i ziem*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2006.
- Danowska Ewa: *Tadeusz Czacki z Krzemieniec. Wykład inauguracyjny*. „Dialog Dwóch Kultur” 2007, R. 2, s. 27–31.
- Dobrzyniecka Janina: *Jabłonowski Józef Aleksander*. W: PSB, t. 10. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1962, s. 225–228.
- Drozdowski Marian: *Traktaty handlowe po pierwszym rozbiore a problem jedności gospodarczej ziem polskich*. „Roczniki Historyczne” 1971, R. 37, s. 85–110.
- Falniowska-Gradowska Alicja: *Ostatnie lata działalności Sądu Referendarskiego Koronnego (1768–1793)*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1971.
- Giergielewicz Jerzy: *Korpus Pontonierów (Batalion Skarbowy) (1764–1794)*. „Saper i Inżynier Wojskowy” 1924, R. 3, z. 2, s. 45–51.

- Giergielewicz Jerzy: *Zarys historii Korpusu Inżynierów Koronnych w epoce Stanisława Augusta*. Warszawa: Wojskowy Instytut Naukowy, 1933.
- Gierszewski Stanisław: *Wisła w dziejach Polski*. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie, 1982.
- Haczewska Zofia: *Rękopiśmienna osiemnastowieczna mapa hydrograficzna Polski w zbiorach sztokholmskich*. „Polski Przegląd Kartograficzny” 1985, R. 17, s. 146–147.
- Herbst Stanisław: *Mehler (Mekler, Meller, Maller) Jan Albert*. W: PSB, t. 20. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1975, s. 378–379.
- Historia geografii polskiej*. Red. nauk. Antoni Jackowski, Stanisław Liszewski, Andrzej Richling. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008.
- Hugo-Bader Karol: *Handlowa żegluga rzeczna w Polsce*. „Sprawy Morskie i Kolonialne” 1936, R. 3, z. 2, s. 93–98.
- Korzon Tadeusz: *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794)*. t. 2, 4, 5. Kraków–Warszawa: Księgarnia L. Zwolińskiego i Spółki, Księgarnia T. Paprockiego i Spółki, 1897.
- Łonczyńska Krystyna: *Zbiór geograficzny Stanisława Augusta*. „Archeion” 1960, R. 33, s. 21–49.
- Machynia Mariusz, Srzednicki Czesław: *Oficerowie wojska koronnego 1777–1794. Spisy*. T. 1: *Wojsko koronne. Cz. 2: Artyleria i wojska inżynierskie*. Kraków: Księgarnia Akademicka, Wydawnictwo Naukowe, 1999.
- Morski Onufry: *Relacja z egzaminu Kommissyi Skarbu Koronnego za lat cztery od dnia 1 7brisa 1786 do dnia ostatniego Augusti 1790 przez Deputacyę od Stanów wyznaczoną odprawionego*, cz. 1. Warszawa: Druk. Dufour, 1790.
- Nieć Julian: *Tadeusz Czacki jako marynista*. Odb. z: „Życie Krzemienieckie” 1935, nr 11–12.
- Olszewicz Bolesław: *Kartografia Polska XVIII wieku*. „Polski Przegląd Kartograficzny” 1931–1932, R. 5, s. 109–138.
- Olszewicz Bolesław: *Polska kartografia wojskowa (zarys historyczny)*. Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa, 1921.
- Olszewicz Waclaw: *Matematyczno-przyrodnicze zbiory i pracownie na zamku Stanisława Augusta*. W: *Warszawa XVIII w.*, t. 2. Studia Warszawskie t. 16, Warszawa 1973, s. 115–124.
- Osiński Alojzy: *O życiu i pismach Tadeusza Czackiego*. Krzemieniec: [wyd. Łukaszewicz], 1851.
- Piasecka Janina Ewa: *Budowa kanałów na ziemiach Rzeczypospolitej w świetle piśmiennictwa polskiego do połowy XIX w.* „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1970, R. 15, s. 279–318.
- Piasecka Janina Ewa: *Dzieje hydrografii polskiej do 1830 roku*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1970.
- Pierwsze prace Tadeusza Czackiego S.N.* Wyd. Józef Ignacy Kraszewski. „Athenaeum” 1846, t. 2, s. 5–66.
- Rabowicz Edmund: *Nax Jan Ferdynand*. W: PSB, t. 22. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1977, s. 637–640.

- Rastawiecki Edward: *Mappografia dawnej Polski*. Warszawa: Drukarnia S. Orgelbranda, 1846.
- Stoksik Janina Mirosława: *Geometry małopolscy do końca XVIII wieku. Z dziejów geodezji i kartografii wielkoskalowej w Polsce*. Kraków: Archiwum Narodowe w Krakowie, 2013.
- Wernerowa Wiesława: *Wkład Komisji Skarbu Koronnego do poznania geograficznego Polski w końcu XVIII wieku*. „Studia Łomżyńskie” 1989, R. 1, s. 165–179.
- Wilder Jan Antoni: *Traktat handlowy polsko-pruski z roku 1775. Gospodarcze znaczenie utraty dostępu do morza*. Warszawa: TNW, 1937.

Wydawnictwa elektroniczne

Mapa Rizzi Zannoniego <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/36142/edition/41839/content> (odczyt: 16.12.2021).

AUTOR: Ewa Danowska – historyk, dr hab., emerytowany kierownik Działu Zbiorów Specjalnych Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie; zainteresowania badawcze: historia Polski XVIII i XIX w., biografistyka, edytorstwo; e-mail: ewa.lidia.danowska@gmail.com

AUTHOR: Ewa Danowska – historian, dr hab., retired director of the Special Collections Department in the Scientific Library of the Polish Academy of Sciences and the Polish Academy of Arts and Sciences in Krakow; research interests: Polish history of the 18th and 19th centuries, biographies, editing; e-mail: ewa.lidia.danowska@gmail.com